

УДК 316.258 + 316.356.4

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ З ПОЗИЦІЙ ФУНКЦІОНАЛІСТСЬКОЇ ПЕРСПЕКТИВИ: СУТНІСТЬ ТА ОСНОВНІ ТИПИ

Судин Данило Юрійович – кандидат соціологічних наук, асистент кафедри історії та теорії соціології Львівського національного університету імені Івана Франка

У статті розкрито зміст національної ідентичності з перспективи функціоналістського підходу в соціології. Зокрема, здійснено концептуалізацію поняття "ідентичність" у контексті теорії дії, а також використання п'яти модельних змінних, розроблених Т. Парсонсом, запропоновано типологію національних ідентичностей, яка спирається на принцип специфікації культурних зразків у соціальній системі.

Ключові слова: нація, національна ідентичність, структурний функціоналізм, неофункціоналізм.

В статье раскрыта сущность национальной идентичности с точки зрения функционалистского подхода в социологии. В частности, осуществлена концептуализация понятия "идентичность" в контексте теории действия, а также использования пяти модельных переменных, разработанных Т. Парсонсом, предложена типология национальных идентичностей, которая основывается на принципе спецификации культурных образцов в социальной системе.

Ключевые слова: нация, национальная идентичность, структурный функционализм, неофункционализм.

The article offers analysis of national identity nature from the perspective of functionalist approach in sociology. Conceptualization of term "identity" is conducted on the basis of action theory in sociology and five pattern variables introduced by T. Parsons. Also typology of national identities based on principle of specification of culture patterns in social system is proposed.

Keywords: nation, national identity, structural functionalism, neofunctionalism.

Феномен національної ідентичності та його дослідження займають маргінальну позицію в працях представників функціоналістського підходу в соціології. Якщо вони й згадують про націю чи націоналізм, то виключно в контексті аналізу інших соціальних явищ. Теорія нації в їхніх працях має інструментальне значення: вони звертаються до концепту нації тільки для того, щоб пояснити соціальні причини виникнення чи механізми функціонування інших соціальних феноменів¹. Відтак, важливою з погляду розвитку соціологічної теорії ідентичностей є концептуалізація поняття "національна ідентичність" в межах функціоналістського підходу в соціологічному теоретизуванні, що і становитиме основну дослідницьку мету, досягненню якої присвячена пропонується стаття.

Спершу варто розглянути, яким є трактування поняття "ідентичність" у соціології, а вже потім спробувати концептуалізувати це поняття з погляду структурного функціоналізму. Переважно говорять про ідентичність, коли індивід ототожнює себе з групою [2, с. 155-156]. Проте процес ототожнення включає не лише уявлення про себе як про члена групи: ідентичність індивіда формується також в ході взаємодії з іншими людьми. Зокрема, з погляду символічного інтеракціонізму ідентичність включає в себе два процеси:

- 1) "Я" усвідомлює свою приналежність до певної групи;
- 2) "Мене" підтверджує ідентичність, тобто в ході взаємодії інші сприймають індивіда як такого, що належить до певної групи [2, с. 155].

В символічному інтеракціонізмі "Мене" означає ті уявлення про індивіда з боку *Інших*, які відомі/сприймаються індивідом. Причому важливою є думка не всіх *Інших*, але тих, хто окреслюється в символічному інтеракціонізмі як *значимий Інший*, тобто той Інший, чия думка, позиція є важливою для індивіда.

Звідси необхідно розрізнити два аспекти "Мене":

- 1) уявлення членів групи;
- 2) уявлення людей, що не належать до тієї групи, з якою індивід себе ідентифікує.

¹ Більш детальний огляд теорій нації, розроблених представниками структурного функціоналізму та неофункціоналізму здійснено автором в іншій статті [1].

Можна стверджувати, що значимим Іншим для індивіда виступатимуть члени тієї групи, з якою він себе ідентифікує.

Уявлення про те, що індивід належить до певної соціальної групи, можуть сформуватися в інших людей у тому випадку, коли дії індивіда відповідають певному уявленню про те, як повинен поводитися член тієї чи іншої групи. Оскільки внутрішній світ індивіда є непроникним для іншого, то зрозуміти, що індивід дійсно ідентифікує себе з тією чи іншою групою, можна лише на основі дій, які і виступають "об'єктивацією" внутрішнього світу індивіда.

Отже, загальне поняття ідентичності з погляду структурного функціоналізму складатиметься з двох частин: 1) усвідомлення індивідом своєї приналежності до тієї чи іншої групи; 2) відповідності моделей поведінки індивіда тим моделям, які санкціоновані групою.

Усвідомлення приналежності передбачає існування певних інтерналізованих цінностей, норм та символів, що конституують певну соціальну групу. Більш детального розгляду потребує друга складова феномену ідентичності – модель поведінки. Не слід розуміти це в той спосіб, що група санкціонує лише одну певну модель поведінки: вона пропонує рамки, в межах яких індивід має свободу вибору, проте за них він не має права виходити. Визначення цих рамок здійснюється завдяки культурі. А тому поняття "рамок" слід розуміти в наступний спосіб: культурна традиція групи забезпечує мінімум порядку, а не детермінує повністю поведінку індивіда².

Подальший аналіз ідентичності передбачає аналіз соціальної дії. Т. Парсонс розробив наступний теоретико-понятійний апарат для аналізу будь-якої соціальної дії. Ним було запропоновано 5 модельних змінних (pattern variables)³, за допомогою яких можна описати будь-яку соціальну дію:

- 1) афективність – афективна нейтральність;
- 2) орієнтація на себе – орієнтація на колектив;
- 3) універсалізм – партикуляризм;
- 4) діяльність – якість;
- 5) конкретність – дифузність [4, с. 507].

Ці змінні застосовуються для опису дії на трьох рівнях: культурному, особистісному та соціальному. У сфері культури з допомогою цих змінних описують *нормативні еталони*, на особистісному – диспозиції потреб (*need-dispositions*), на соціальному – *очікування* [4, с. 500]. Наразі нас цікавлять лише два рівні: соціальний та культурний. Очікування та нормативні еталони є пов'язаними між собою: очікування певної моделі поведінки опираються на певні нормативні еталони, які цю поведінку і визначають, і впливають на неї.

Спираючись на п'ять модельних змінних, запропонованих Т. Парсонсом, спробуємо вказати, який тип соціальних дій передбачається в межах ідентичності – як на рівні нормативних еталонів, так і на рівні очікувань.

Т. Парсонс зазначав, що перші три змінні описують актора, останні дві – його орієнтацію на ситуацію. Існує три класи об'єктів ситуації: культурні об'єкти; соціальні об'єкти; фізичні об'єкти. У випадку аналізу ідентичності фізичні об'єкти не відіграють важливої ролі, тому ми не враховуватимемо їх у своєму аналізі. Культурні об'єкти також не враховуватимуться нами в аналізі, адже як зазначав Т. Парсонс: елементи культури виступають об'єктами дії лише в тому випадку, коли вони не інтерналізовані в систему особистості [5, с. 76]. У випадку ж ідентичності елементи культури повинні бути інтерналізованими в особистісну систему. Культурна традиція групи виступає не частиною ситуації, але частиною самого актора.

Перейдемо до аналізу феномену ідентичності згідно з п'ятьма модельними змінними, запропонованими Т. Парсонсом.

1. *Афективність – афективна нейтральність*. Відповідно до цієї змінної дію можна описувати або як таку, що спрямована на негайне задоволення потреб актора, або як таку, де задоволення потреб відкладається у часі. Перший випадок описується поняттям афективності, другий – афективної нейтральності [4, с. 501-502]⁴.

² Для функціоналістського підходу в соціологічному теоретизуванні притаманна концептуалізація феномену нації як соціальної системи, організованої довкола культурної системи, про що більш детально йшлося в статті "Теорії нації в працях представників структурного функціоналізму" [1, с. 207].

³ У зв'язку з відсутністю перекладів праць Т. Парсонса українською мовою відсутні усталені переклади структурно-функціональної термінології. О. Погорілий запропонував переклад поняття "pattern variables" як "модельні змінні" [3, с. 136]. Російські перекладачі пропонують такі варіанти перекладу: еталонні змінні [4, с. 495], стандартні змінні [5, с. 143]. Нам видається доцільним дотримуватися варіанту, запропонованого О. Погорілим, оскільки він найбільш точно передає ідею Т. Парсонса: ці змінні описують *модель*, згідно з якою має розгортатися дія [4, с. 495–501].

⁴ О. Погорілий трактує поняття "афективності" в традиційному значенні, тобто як емоційність (або її відсутність) в реакції на певну ситуацію [3, с. 136], проте Т. Парсонс вживає це поняття в більш специфічному значенні: як можливість контролювати свої бажання [4, с. 501]. Проте Дж. Рітцер також трактує афективність як емоційну заангажованість індивіда в ситуацію [6, с. 440]. Певна логіка в цьому є, адже стримування бажання задовольнити потребу частково відповідає відсутності емоційної

У випадку з ідентичністю актор повинен стримувати задоволення своїх індивідуальних бажань, тобто його дія повинна бути афективно нейтральною, тобто індивід не повинен ставити свої інтереси вище за колективні, а тому має стримувати задоволення власних бажань. Проте у випадку реалізації колективних потреб дія повинна бути афективною, тобто бути спрямованою на негайне задоволення потреб колективу.

Необхідно внести ясність у використання поняття "колективні потреби". Як уже зазначалось, цей термін сприяє онтологічному розумінню групи чи суспільства, адже згідно з ним стверджують, що колектив чи група мають власні бажання чи потреби, тобто певну колективну свідомість тощо. Колективний актор не існує поза індивідами, з яких він складається, а тому він не має свідомості. Проте, з іншого боку, Т. Парсонс сформулював так звану фундаментальну динамічну теорему, згідно з якою стабільність соціальної системи залежить від інтеграції ціннісних стандартів у систему диспозицій потреб індивідів. Саме в такому сенсі можна говорити про колективні потреби: ними виступає необхідність підтримувати мінімум порядку, тобто необхідність підтримувати солідарність. Перехід колективних потреб в потреби індивідуального актора відбувається завдяки їхньому *нав'язуванню*⁵ індивідові. Індивід інтерналізує потреби колективного актора, які стають частиною його власної системи диспозиції потреб. У такий спосіб потреби колективного актора виступають і потребами індивідуального актора.

Підсумовуючи аналіз цієї змінної, констатуємо, що дії індивіда є афективними щодо колективних потреб, тобто потреб групи, з якою індивід себе ідентифікує. Проте щодо суто індивідуальних потреб індивід повинен бути афективно нейтральним.

2. *Орієнтація на себе – орієнтація на колектив*. Відповідно до цієї змінної, дію можна описати як таку, що або спрямована на задоволення власних потреб, незважаючи на потреби та мотивації інших членів колективу, або ж як таку, що спрямована на врахування інтересів та потреб інших членів групи [4, с. 503-504]. Перший випадок є орієнтацією на себе, другий – орієнтацією на колектив. Важливо зазначити, що у випадку дії, орієнтованої на колектив, індивід відчуває *відповідальність* щодо групи, тобто діє відповідно до норм групи, а також із врахуванням дій та орієнтацій (як мотиваційних, так і ціннісних) інших акторів. У випадку дії, зорієнтованої на себе, індивід нехтує мотиваціями та діями інших акторів [4, с. 503-504].

У випадку ідентичності дії актора повинні бути орієнтованими на колектив. Дії, зорієнтовані на задоволення індивідуальних потреб, а також нехтування мотиваціями та потребами інших акторів, обмежуються. Колектив змушує індивіда відчувати відповідальність перед власною групою, а тому орієнтуватися на неї.

3. *Універсалізм – партикуляризм*. Відповідно до цієї змінної індивід здійснює оцінку об'єктів ситуації або згідно з загальним правилом, спільним для всіх об'єктів, незалежно від їхніх стосунків щодо актора, або ж він оцінює їх відповідно до того, яким є їхній стосунок до нього. В першому випадку дію описують як універсалістську, в другому – як партикуляристську [4, с. 504-505]. У випадку ідентичності дії актора є партикуляристськими. В цьому є певний парадокс, адже від актора вимагається, аби він ставився до членів своєї групи незалежно від того, в яких відносинах з ним вони перебувають. Тобто йдеться про універсалістське ставлення до інших акторів. Проте якщо розглянути випадок контакту з представниками інших соціальних груп, то очевидним стає, що від актора вимагається партикуляристська позиція: він повинен оцінювати, чи входить інший до тієї ж групи, що і він, чи ні. В процесі аналізу національної ідентичності неможливо аналітично розділити взаємодію на внутрішньогрупову та міжгрупову, адже від актора вимагається оцінка іншого перш за все за приналежністю (чи її відсутністю) до тієї ж нації, що і актор. Тобто йдеться про партикуляристське ставлення до інших акторів.

Наступна пара змінних стосується орієнтації актора щодо об'єктів ситуації, а не щодо його мотиваційних та ціннісних орієнтацій.

4. *Діяльність – якість*. Відповідно до цієї змінної дію можна описати як таку, в якій актор орієнтується на інші об'єкти дії, враховуючи їхні загальні риси чи властивості, або ж їхні дії чи результати їхніх дій. Перший випадок – якість, другий – діяльність [4, с. 505-507]. Певним відповідником цій парі змінних може виступати дихотомія "аскриптивність – досягнення". В першому випадку орієнтації актора щодо об'єкта визначаються властивостям, які *притисані* об'єктові, тобто не залежать від його конкретних дій. У другому випадку орієнтації актора щодо об'єкта визначаються діями актора або результатами його дій.

Розглядаючи ідентичність крізь призму теорії соціальної дії, робимо висновок, що від актора вимагається ставлення до інших акторів на основі критерію "якість", причому якістю виступатиме критерій

заангажованості в ситуацію. Тому в подальшому аналізі ми опиратимемось як на трактування "афективності – афективної нейтральності", запропоноване Т. Парсонсом, так і на трактування, запропоноване його коментаторами.

⁵ Поняття "нав'язаний" ми використовуємо в сенсі, близькому до запропонованого Е. Дюркгаймом: примус може бути відкритим, усвідомлюваним індивідом – через застосування певних санкцій щодо індивіда, так і прихованим – індивідові нав'язуються ті чи інші норми та цінності через виховання.

належності до соціальної групи – тієї ж, що і актор, який здійснює орієнтацію, або іншої. Саме ця *притисана* характеристика і визначатиме оцінку актора⁶. Це важливий компонент ідентичності, оскільки він впливає на солідарність групи: інші індивіди оцінюються не на основі користі, яку може отримати індивід від взаємодії з ними, тобто тут зв'язки не базуються на раціональному розрахунку. Такі стосунки відповідають відносинам типу *gesellschaft* за Ф. Тьоннісом. В спільноті ж вони спираються на почуття, а відповідно тут критерієм ставлення до інших є належність до групи.

5. *Конкретність – дифузність*. Ця пара змінних описує, наскільки широкою є сфера ставлення актора до об'єкта ситуації. Інтерес актора обмежується або безпосереднім контекстом взаємодії, поза яким об'єкт не становить для нього жодного інтересу, або ж, навпаки, об'єкт становить інтерес для актора навіть тоді, коли його дії не мають жодного стосунку до нього. В першому випадку йдеться про *конкретність*, коли інтерес актора до об'єкта є конкретно спрямованим і обмеженим сферою та результатами взаємодії. В другому – про *дифузність*, коли об'єкт є цікавим для актора навіть тоді, коли він вже не може принести жодної вигоди для актора. Отже, в конкретному ставленні актора цікавлять лише ті риси об'єкта, які мають стосунок до взаємодії, тобто він сприймає об'єкт вибірково; в дифузному інтерес є "розпоросеним", тобто актор сприймає об'єкт як цілісність і не обмежується "корисними" для нього рисами.

Якщо розглядати ідентичність крізь призму соціальної дії, то від актора вимагається дифузне ставлення до представників своєї групи та конкретне – до представників інших груп.

Такими є п'ять пар модельних змінних, якими можна описати дії актора щодо групи, з якою він себе ідентифікує. Проте тут виникає низка проблем, які Т. Парсонс не розглядав у своїх роботах: в одному суспільстві може існувати декілька культурних традицій, які не обов'язково доповнюють одна одну, а деколи навпаки – протистоять одна одній. Саме це є слабким місцем структурно-функціонального аналізу взаємовідносин між культурою та соціальною системою⁷.

Прояснити це питання можна в наступний спосіб. В межах *суспільства* існують декілька культурних традицій. Проте поняття "нація" не є тотожним поняттю "суспільство"; воно радше відповідає поняттю "спільнота", як уже зазначалося вище. В межах спільноти існує одна культурна традиція: це необхідна умова існування спільноти як цілісності, адже індивід повинен відчувати до неї відданість, певне моральне зобов'язання. Якщо ж у спільноті буде декілька суперечливих культурних традицій, то індивід не зможе бути лояльним до такої спільноти.

Тому можна стверджувати, що в спільноті культурні еталони організовані відповідно до вказаних вище значень пар еталонних змінних. У культурній системі нації-спільноти закладене прагнення витіснити культурні традиції інших часткових соціальних систем, тобто перетворити все суспільство на спільноту⁸.

Проте не варто перебільшувати культурної однорідності нації-спільноти. В її межах може існувати декілька варіантів культурної традиції. На цьому наголошують представники неофункціоналізму. Його чільний представник Дж. Александер зазначає, що в межах будь-якого суспільства спостерігається процес *специфікації*, коли культурні еталони, які мають загальне трактування, набувають більш конкретного наповнення в різних часткових соціальних системах. Ці специфіковані культурні еталони можуть відрізнятися один від одного. Проте Дж. Александер наголошує, що відмінності між ними не мають бути аж надто значними: вони не повинні бути такими, що унеможливуватимуть процес *універсалізації*, тобто зведення конкретних нормативних еталонів до більш загальних формулювань. Такий процес має місце в період соціальних криз чи потрясінь, коли всі члени суспільства змушені переосмислювати свою приналежність до суспільства, тобто посилювати власне відчуття солідарності. За таких умов відбувається пошук спільного "знаменника" для всіх часткових соціальних груп, тому раніше специфіковані культурні еталони узагальнюються, аби стати спільними для якомога ширшого кола людей. Якщо процес універсалізації не може відбутися через те, що в ході специфікації певні культурні еталони набули кардинально відмінних форм, а тому не можуть бути зведеними до спільного загальника, тоді, на думку Дж. Александера, таке суспільство розпадається на декілька менших, в межах яких процес універсалізації зміг відбутися.

⁶ Ми не стверджуємо, що належність до тієї чи іншої групи є аскриптивною, тобто такою, що наперед задана і незмінна для індивіда протягом всього життя. Індивід може переходити з однієї групи до іншої, тобто він може обирати ідентичність. Проте у процесі взаємодії його оцінюватимуть на основі його належності до групи, а не його дії та їхніх результатів.

⁷ Про існування кількох культурних традицій писав Е. Шилз, проте він лише побіжно згадує про цей феномен, не здійснюючи його аналізу [7, с. 346-347]. Цікаво, що вчитель Т. Парсонса – П. Сорокін – наголошував, що в межах одного суспільства існують декілька культурних систем [8, с. 427-435], проте його міркування не були сприйняті тогочасними соціологами.

⁸ Культурна система, докола якої організована нація, не є цілком однорідною: тобто на її периферії можуть існувати і інші "доктрини" [8, с. 433-435]. Поясненням цього є факт приналежності індивіда одночасно до кількох груп, кожна з яких може існувати за умови впорядкування взаємодій між її членами, а також із зовнішнім оточенням.

Розділ 1. Теоретико-методологічні проблеми соціології

Існування кількох варіантів національної ідентичності в межах однієї нації – політичної (територіальної) чи етнічної (культурної) – можна пояснити саме таким процесом специфікації загальної національної ідеї. Отже, специфікацію національної ідеї можна зобразити з допомогою наступної схеми:

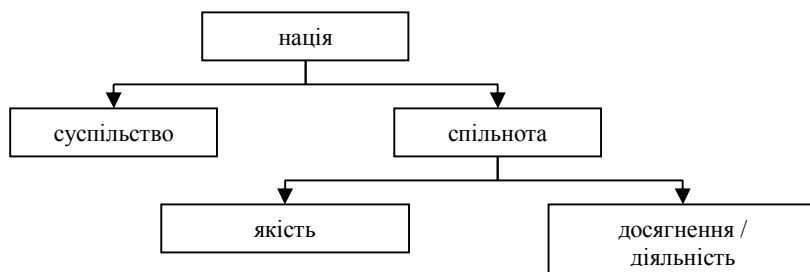

Рисунок 1. Варіанти специфікації національної ідеї

По-перше, націю можна вважати і суспільством, тобто загальною соціальною системою. В цьому випадку ми говоримо про національну ідентичність суспільного типу, адже члени суспільства не обов'язково відчують моральний обов'язок щодо нації, до якої вони належать.

По-друге, в межах нації як спільноти відбувається специфікація. Критерій належності до спільноти може бути різним:

- *діяльним*, коли членами нації вважають ті представники суспільства, які виявляють певні риси, діють в певний спосіб, який відповідає уявленням спільноти про порядок. В цьому випадку не відбувається поділ акторів за певними ознаками на різні групи. Отже, у такому випадку йдеться про політичну чи громадянську модель національної ідентичності;

- *аскриптивним*, коли членами нації вважають лише тих, хто відповідає певному критерію, тобто володіє набором певних приписаних їм характеристик. Переважно таким критерієм виступає культура, адже її індивід не обирає, а, навпаки, навчається їй [5, с. 87]. В такому випадку йдеться про культурну або етнічну модель національної ідентичності.

Внаслідок теоретичного аналізу поняття "національна ідентичність" з функціоналістської перспективи було з'ясовано її суть, яка полягає в орієнтації на конкретні модельні змінні в соціальних діях акторів (афективність, орієнтація на колектив, партикуляризм, якість та дифузність), а також запропонована типологія національної ідентичності відповідно до її конституючого принципу. Здійснена в статті концептуалізація поняття "національна ідентичність" може слугувати основою для подальшої теоретичної операціоналізації механізмів підтримання та відтворення національної ідентичності. Зокрема, осмислення національної ідентичності з погляду теорії дії вимагає з'ясувати, в який спосіб індивідам нав'язуються згадані вище нормативні еталони, що становить наступний важливий компонент функціоналістської теорії ідентичності.

Література:

1. Судин Д. Теорія нації в працях теоретиків структурного функціоналізму / Д. Судин // Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія соціологічна. – Вип. 3. – Львів : Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2009. – С. 199–212.
2. Идентичность // Аберкромби Н., Хилл С., Тернер Б.С. Социологический словарь. – Москва : ЗАО "Экономика", 2004. – С. 155–156.
3. Погорілий О.І. Соціологічна думка ХХ століття: Навчальний посібник / О.І. Погорілий. – Київ : Либідь, 1996. – 224 с.
4. Парсонс Т. К общей теории действия. Теоретические основания социальных наук / Талкотт Парсонс, Эдвард Шилз и др. // Парсонс Т. О структуре социального действия / Под. общ. ред. В.Ф. Чесноковой и С.А. Белановского. – Москва : Академический Проект, 2002. – С. 415–562.
5. Парсонс Т. Социальная система / Талкотт Парсонс // Парсонс Т. О социальных системах / Под. ред. В.Ф. Чесноковой и С.А. Белановского. – Москва : Академический Проект, 2002. – С. 73–520.
6. Ritzer G. Classical Sociological Theory / George Ritzer. – 3rd ed. – Boston : McGraw Hill, 2000. – 568 p.
7. Шилз Э. Общество и общества: макросоциологический подход / Эдвард Шилз // Американская социология: перспективы, проблемы, методы. – Москва : Издательство "Прогресс", 1972. – С. 341–359.
8. Сорокин П.А. Кризис нашего времени / Питирим Сорокин // Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество. – Москва : Политиздат, 1992. – С. 427–504.